

ЖИСМОНИЙ ШАХСЛАР ДАРОМАДЛАРИНИНГ МОҲИЯТИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА ТАСНИФЛАШ МЕЗОНЛАРИ

Абдунабиева Зилола Махмудовна

Бизнес ва тадбиркорлик олий мактаби тингловчиси

Жисмоний шахсларнинг даромадлари ҳар қандай иқтисодиётнинг муҳим қисми бўлиб, улар фуқароларнинг моддий фаровонлигини таъминловчи асосий манба ҳисобланади. Даромадлар нафақат шахсий эҳтиёжларни қондиришда, балки жамиятдаги иқтисодий барқарорлик ва ижтимоий тараққиётни таъминлашда ҳам катта аҳамият касб этади.

Иқтисодий назарияда жисмоний шахслар даромадлари турли хил шаклларда намоён бўлиб, улар иш ҳақи, тадбиркорлик фаолиятидан тушган фойда, мол-мулкдан келадиган даромад ва ижтимоий тўловлар кўринишида аниқланади. Даромадлар фуқароларнинг турмуш даражаси ва ҳаёт сифатига бевосита таъсир кўрсатади. Шу сабабли, уларнинг моҳияти, вазифалари ва таснифлаш мезонларини ўрганиш иқтисодий сиёсатнинг долзарб йўналишларидан бири саналади.

Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш шароитида аҳоли даромадларининг алоҳида ўрни шу билан изоҳланадики, ҳар бир инсоннинг моддий ва маънавий турмуш имкониятлари авваломбор, унинг даромадлари даражасига боғлиқ бўлади. Аҳоли даромадларининг миқдори қанчалик юқори бўлса, унинг ўз зарурий эҳтиёжларини қондириш имкониятлари ҳам шунчалик юқори бўлади.

Аҳоли турмуш даражасини ошириш мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг асосий мақсади ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги «Ўзбекистон-2030» Стратегиясини тасдиқлаш тўғрисидаги ги ПФ-158-сон Фармонида ҳам барча шиддатли ислохотлар замини ва негизи айнан аҳоли турмуш фаровонлигини оширишга йўналтирилганлигини тасдиқлайди. Кейинги йилларда мамлакатимизда аҳоли даромадларини кўпайтириш, таълим ва соғлиқни сақлаш хизматларининг сифатини ошириш, уй-жой билан таъминлаш тадбирлари кенг кўламда амалга оширилмоқда. Бу ишларнинг моҳияти Президентимизнинг маърузалари ва асарларида батафсил ёритиб берилмоқда. Мазкур тадбирларнинг натижаси бугунги кунда одамларнинг ҳаёт даражаси ижобий томонга ўзгариши орқали намоён бўлмоқда. Шунга қарамай, бу борада мамлакатимиздаги имкониятлар бунданда кўпроқ, мазкур имкониятлардан самарали фойдаланиш учун аҳоли турмуш даражасини ошириш билан боғлиқ масалаларни назарий ва услубий жиҳатдан чуқур ўрганиш ва бу бўйича илмий асосланган таклифларни бериш бугунги кундаги долзарб муаммолардан бири ҳисобланади. Аҳоли турмуш даражасидеганда,

одамларнинг зарур моддий ва маънавий неъматлар билан таъминланганлиги, уларнинг истеъмоли ва эҳтиёжлари қондирилганлиги даражаси тушунилади.

Аҳоли турмуш даражаси - ижтимоий-иқтисодий категория бўлиб, у кишиларнинг моддий ва маданий-маиший эҳтиёжи қондирилиши ва ижтимоий турмуш шароити яхшиланиб бориши каби тушунчаларни ўз ичига олади. Одатда аҳоли турмуш даражаси қуйидагича таснифланади:

-тўкин-сочинлик (инсон баркамол ривожланишини таъминловчи неъматлардан тўлиқ фойдаланиш имконияти);

-меъёрли даража (инсон жисмоний ва интеллектуал қобилиятларини тақрор ҳосил қилишини таъминловчи илмий асосланган оқилона истеъмоли даражаси);

-камбағаллик (иш кучини тақрор ҳосил қилишда моддий неъматлардан уларнинг қуйи чегараси доирасида фойдаланиш имконияти);

-қашшоқлик (моддий неъматлардан биологик мезонлар асосида минимал даражада фойдаланиш).

Иқтисодий адабиётларда аҳоли турмуш даражаси инсонларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш даражаси сифатида талқин этилади. В.Н.Салин, Е.П.Шпаковскаялар “Аҳоли турмуш даражаси бу инсон фаолиятининг, энг аввало, реал ижтимоий-иқтисодий шароитлар йиғиндисини ифодаловчи мураккаб ва кўп қиррали категория бўлиб, ижтимоий тараққиётнинг муҳим тавсифи ҳисобланади”, - деб кўрсатади¹. Аҳоли турмуш даражасига моддий, маънавий ва ижтимоий эҳтиёжларни қондириш даражаси сифатида қарашлар бор². Бу таъриф кўпроқ турмуш даражасининг статистикасини тавсифлайди, ҳолбуки турмуш даражаси кўплаб омиллар таъсирида ўзгариб турувчи динамик жараён дир.

Аҳолининг даромадлари унинг харажатларига нисбатан қанча кўп бўлса аҳоли турмуш даражасини ошириш имкониятлари шунчалик юқори бўлади. Аҳоли турмуш даражасини оширишда асосий омиллар макроиқтисодий шароитнинг қулайлиги, иқтисодий ўсишнинг тез суръатларда рўй бериши, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларнинг амалга оширилиши ва аҳолини ижтимоий ҳимоялаш кучайтирилиши ҳисобланади. Аҳоли турмуш даражасини баҳолаш кўрсаткичларининг ривожланишида муҳим ўринни шахсан - оила, уй хўжалигига ўтиш эгаллади. Бу миллий ҳисоблар тизими услубиётининг қабул қилиниши билан боғлиқ бўлиб, илк бор макроиқтисодий тузилмада аҳоли тўлақонли субъект сифатида ўз ўрнини топди. Аҳоли турмуш даражасини баҳолашда аҳолининг даромадлари, имкониятлари, истеъмоли ва эҳтиёжларининг қондирилиши даражасини объектив талқин этиш муаммоси долзарб саналади.

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида аҳолининг реал даромадларини тобора кўпайтириб бориш масалалари ҳар доим ҳам

¹ Салин В.Н., Шпаковская Е.П. Социально-экономическая статистика. М., 2001. с. 399.

² Дагбаева С.Д. Уровень жизни населения: пути решения проблемы бедности. Улан-Удэ., 2008. с.35.

давлатимизнинг диққат марказида туради. Чунки, жаҳон тажрибасидан маълумки, аҳолининг даромадлилик даражаси уларнинг фаровон ҳаёт кечиришлари учун асосий омиллардан бири ҳисобланади. Иқтисодий адабиётларда аҳоли даромадларининг таркибини ўрганишда турли хилдаги қарашлар мавжуд, биринчидан, иқтисодий адабиётларда аҳоли даромадлари таркиби тўртга бўлиб ўрганилади: корхонадан оладиган иш ҳақи ва бошқа даромадлар, ижтимоий трансфертлар, тадбиркорлик фаолиятидан даромадлар ҳамда омонат ва қимматли қоғозлар бўйича даромадлардан иборат (1-расм).

1-расм. Аҳоли даромадлари таркиби

Шунингдек, даромадларни солиққа тортиш нуқтаи-назаридан ҳам таснифлаш мумкин. Бунда ҳар бир мамлакатнинг солиқ қонунчилигига мос равишда даромадлар таснифланади. Солиқ кодексига мувофиқ, жисмоний шахсларнинг жами даромадлари таркиби қуйидаги расмда акс эттирилган (2-расм):

2-расм. Солиқ кодексига асосан жисмоний шахслар жами даромадлари³.

1. Меҳнатга ҳақ тўлаш тарзидаги даромадлар: иш берувчи билан меҳнатга оид муносабатларда бўлган ва тузилган меҳнат шартномасига

³ Солиқ кодекси асосида тадқиқотчи томонидан тайёрланди

(контрактига) мувофиқ ишларни бажараётган жисмоний шахсларга ҳисобланадиган ва тўланадиган барча тўловлармеҳнатга ҳақ тўлаш тарзидаги даромадларга киради. Меҳнатга ҳақ тўлаш сифатидаги даромадлар таркибига солиқ қонунчилигига мувофиқ белгиланган рағбатлантириш хусусиятигаэга тўловлар, компенсация ва ишламаган вақт учун ҳақ тўлашдан жисмоний шахс оладиган даромадлар ҳам киритилади.

2. Мулкый даромадлар: жисмоний шахсларнинг мулкый даромадига эса, олинган фоизлар, дивидендлар бўйича олинган даромад, мол-мулкни ижарага беришдан келадиган даромад ҳамда жисмоний шахсларга хусусий мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган мол-мулкни реализация қилишдан олинган даромадлар киради.

3. Моддий наф тарзидаги даромадлар: жисмоний шахсларнинг моддий наф тарзидаги даромадлари таркибига жисмоний шахс томонидан юридик шахслардан моддий наф тарзида олинган даромадлари киради.

4. Бошқа даромадлар: жисмоний шахсларнинг бошқа даромадлари таркибига юқорида санаб ўтилган жисмоний шахсларнинг меҳнатга ҳақ тўлаш, мулкый ва моддий наф тарзидаги даромадларига кирмаган бошқа турдаги даромадлари киради.

Жисмоний шахслар даромадларини солиққа тортишда, уларнинг даромадларини аниқлаш энг асосий масалалардан бири ҳисобланади. Жисмоний шахслар даромадлари ҳақида гап борар экан, бу борадаги турли фикрлар ва қарашларни четлаб ўтиб бўлмайди. Зеро, ранг-баранг фикрлар ва қарашларни ўрганиш муайян воқеа ва ҳодисага доир тўғри хулоса чиқариш имконини беради.

Кўпчилик иқтисодий адабиётларда келтирилган “аҳоли даромадлари” ва “жисмоний шахслар даромадлари” тушунчалари умумий тушунчалар бўлиб, бир хил маънони англатади. Чунки, ушбу тушунчаларнинг ҳар бири жисмоний шахслар ёки аҳолининг олган ёхуд олиши мумкин бўлган даромадларини ифодалашда қўлланилади. Маълумки, жисмоний шахс муайян фаолиятдан солиққа тортиладиган даромадга эга бўлсагина даромад солиғини тўловчи ҳисобланади. Жисмоний шахсларнинг ҳар қандай даромадлари ҳам солиққа тортилавермайди, балки, солиқ қонунчилигида белгиланган солиққа тортиладиган даромадларга эга бўлган жисмоний шахсларда солиқ тўлаш мажбурияти вужудга келади. Шунинг учун жисмоний шахсларнинг жами даромадлари таркибини атрофлича кўриб чиқиш даромад солиғига доир назарий масалаларни ёритишга хизмат қилади. Бизнингча, солиқларнинг фискаллигини ошириш учун солиқ элементларининг у ёки бу турини ўзгартириб, ҳисоб-китобларни мураккаблаштиришдан кўра, солиққа тортиш объектини ёки даромадларни ошириш йўллари излаб топиб, уни илмий жиҳатдан асослаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Иқтисодий адабиётларда даромад иқтисодий фаолият натижаларини ифодаловчи кўрсаткич сифатида эътироф этилиб, бирор бир фаолият

натижасида олинган пул маблағларини, натурал кўринишда олинган маҳсулотларни, иқтисодий ресурслар келтирувчи нафни ва бошқа тушунчаларни ифодалайди. Даромад умумий тушунча бўлиб, унинг таркибида аҳоли даромадлари муҳим ўрин эгаллайди.

Маълумки, аҳоли даромадлари олиниш манбаидан қатъи назар аҳолининг муайян у ёки бу фаолияти натижасида олган ёки олиши мумкин бўлган турли кўринишдаги пул ва натурал шаклдаги тушумларини ифодалайди. Иқтисодчи олимлар томонидан аҳоли даромадлари ва уларнинг таркиби борасида турлича фикрлар билдирилган. Жумладан, Ш.Шодмонов ва У.Ғафуровлар томонидан чоп этилган “Иқтисодиёт назарияси” номли дарслигида “аҳоли даромадлари маълум вақт оралиғида (масалан, бир йилда) улар томонидан олинган пул ва натурал шаклдаги тушумлар миқдорини англатади”, деб таъриф берилган.

Жисмоний шахсларнинг ихтиёрида бўлган даромадлари уларнинг номинал даромадларидан солиқлар ва солиқларга тенглаштирилган мажбурий тўловларнинг чегирмаси ўртасидаги фарққа тенгдир.

Реал даромад - нарх даражаси ўзгаришини ҳисобга олиб, аҳолининг ихтиёрида бўлган даромадга сотиб олиш мумкин бўлган товар ва хизматлар миқдорини кўрсатади, яъни даромаднинг харид қувватини билдиради.

Жисмоний шахслар даромадлари жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишида асосий рол ўйнайди. Улар фуқароларнинг шахсий эҳтиёжларини қондириш, моддий фаровонликка эришиш ва миллий иқтисодиётнинг барқарорлигини таъминлаш учун зарур манба ҳисобланади. Даромадларнинг турли кўринишлари (иш ҳақи, тадбиркорлик фаолиятидан тушган фойда, ижтимоий тўловлар ва бошқалар) уларнинг моҳиятини янада чуқур тушунишга имконият беради ва жисмоний шахсларнинг иқтисодий фаоллигига таъсир қилади.

Даромадларнинг вазифалари, хусусан, шахсий истеъмолни молиялаштириш, ижтимоий барқарорликни таъминлаш ва солиқ тизими орқали давлатнинг ижтимоий сиёсатини қўллаб-қувватлашдан иборат. Шу билан бирга, уларни тўғри таснифлаш иқтисодий сиёсатни самарали режалаштириш ва амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади. Даромадларнинг турли категорияларини ўрганиш ва уларнинг таснифлаш мезонларини белгилаш нафақат иқтисодий фаолиятни бошқариш, балки аҳоли фаровонлигини оширишда ҳам муҳим амалий асос бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги «Ўзбекистон-2030» Стратегиясини тасдиқлаш тўғрисидаги ги ПФ-158-сон Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2019 йил январь.
3. Сборник №1 Нормативных документов по налоговому законодательству Республики Узбекистан. ГНК, РКИЦ, Ташкент, 2017.